

POMIRENJE I NEPOMIRLJIVOST U PRIČAMA PREŽIVJELIH POSLIJE RATA U BOSNI I HERCEGOVINI

Stručni članak

RECONCILIATION AND IMPLACABILITY IN NARRATIVES OF SURVIVORS AFTER THE WAR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Professional paper

Goran BAŠIĆ

Sažetak

Inspiracija za rad i problem(i) koji se radom oslovljava(ju): Ranija istraživanja poslijeratnih društava istakla su strukturalno nasilje sa pratećim procesima pomirenja. Autori su istakli važnost priča, ali se nisu fokusirali na priče o pomirenju niti su analizirali uvjete za pomirenje u poslijeratnim intervjuima.

Ciljevi rada (naučni i/ili društveni): Cilj članka je analizirati markere pomirenja i nepomirljivosti kao i uslove za pomirenje koji se aktualiziraju u pričama preživjelih. **Metodologija/Dizajn:** Empirijski materijal za ovaj studij je prikupljen putem kvalitativnih intervjua izvršenim sa 27 osoba koji su preživjeli rat u sjeverozapadnoj Bosni i Hercegovini. **Ograničenja istraživanja/rada:** Interaktivna dinamika koja je vladala za vrijeme rata povezuje pitanje poslijeratnog pomirenja sa ratnim godinama.

Rezultati/Nalazi: Priče o pomirenju, nepomirljivosti i uslovima za pomirenje ne oblikuju se samo vezano za rat u cjelini nego se povezuju i sa osobnim postupcima drugih tokom rata. **Generalni zaključak:** Priče o pomirenju postaju polje za razne verbalne konfrontacije između *nas* i *njih* – posebno distanciranjem od djelovanja drugih (njih) tokom rata. U pričama intervjuisanih osoba nepomirljivost dominira ali se ujedno tvrdi da je pomirenje moguće ako se ispune određeni uslovi. Ti uslovi su između ostalog pravda za žrtve rata, da počinitelj prizna krivično djelo i pokaže snažne emocije (na primjer kajanje i sram).

Ključne riječi

uslovi pomirenja, priče, emocije, sram, kajanje

Abstract

Reason(s) for writing and research problem(s): Previous research on post-war society emphasized structural violence with subsequent reconciliation processes.

Aims of the paper (scientific and/or social): Researchers have focused on the importance of narratives, but they have neither highlighted narratives about reconciliation nor analyzed conditions for reconciliation in post-war interviews. One aim

of the article is analyzing markers for reconciliation and implacability, the second is describing conditions for reconciliation which are actualized in those stories.

Methodology/Design: This article analyzes retold experiences of 27 survivors from the war in Bosnia and Herzegovina between 1992 and 1995. The material for the study was gathered through qualitative interviews with 27 individuals who survived the war in north-western Bosnia and Herzegovina.

Research/paper limitations: Interactive dynamics which prevailed during the war associate post-war reconciliation with the war time.

Results/Findings: These stories of reconciliation, implacability and conditions for reconciliation, are not created in relation to the war as a whole only but also in relation to one's own and other's personal actions during the war.

General conclusion: These stories on reconciliation become a forum for confrontation between *us* and *them* – not least through dissociation from others war actions. In the interviewees stories implacability is predominant however reconciliation is said to be possible if certain conditions are met. These conditions are, among others, justice for war victims, that the perpetrators' recognize their crimes and display strong emotions (for example remorse and shame).

Keywords:

condition for reconciliation, narrative, emotions, shame, remorse.

Uvod

Ranija istraživanja poslijeratnih zajednica isticala su strukturno nasilje i prateće procese pomirenja, primjeri su: Južna Afrika (Sampson, 2003), Ruanda (Applegate, 2012) i Bosna i Hercegovina (Cehajic i sar., 2008). Ipak u stvarnosti postoji preklapanje između učesnika i struktura (Simmel, 1908[1955]; Schaap, 2006; Janover, 2005).

U ovom se članku ispituje kako osobe koje su preživjele rat u Bosni i Hercegovini (koji je trajao od 1992 do 1995 godine) opisuju pomirenje sa neprijateljima iz ratnog perioda. U analizi se pojavljuju glasovi koji predstavljaju tri etničke grupe: Bošnjake, Srbe i Hrvate. Ovi pojedinci su živjeli u sjeverozapadnoj Bosni i Hercegovini tokom rata, neki od njih još žive tu dok drugi žive u Skandinavskim zemljama.

Kakve su bile okolnosti u sjeverozapadnoj Bosni za vrijeme rata 1990-tih? U svom pohodu da istjeraju Bošnjake i Hrvate sa te teritorije Srpska policija i vojska je izvršila masovna pogubljenja, sistematska silovanja, nasilna protjerivanja i uspostavila koncentracione logore. Cilj je bio da se odstrani bošnjačko i hrvatsko življe sa te teritorije stvaranjem uslova koji onemogućavaju život. Civilno stanovništvo je bilo direktan cilj ratnih dejstava. Ratni neprijatelji su često poznavali jedni druge prije rata. Progonjenje pojedinaca nije bilo dovoljno; cilj je takođe bio stvoriti takvu atmosferu da se niko ne usudi ni pomisliti na povratak (Bassiouni i Manikas, 1994; Greve i Bergsmo, 1994; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT).

Članak analizira prepričana iskustva 27 osoba koje su preživjele rat u sjeverozapadnoj Bosni i Hercegovini. Jedan cilj članka je da se analiziraju markeri pomirenja i nepomirljivosti; drugi je da se opišu razni uslovi za pomirenje koji se aktualiziraju u opisima.

Sveobuhvatno pitanje koje se postavlja je, kako intervjuisane osobe opisuju mogućnosti za poslijeratno pomirenje i oprost? Pitanja ovog istraživanja su u biti dublja: Da li žrtva treba oprostiti nekome ko ne priznaje svoje krivično djelo? Da li pravo na oprost posjeduju samo žrtve a ne i, recimo, institucije? Može li jedna grupa ili skupina tražiti oprost za pojedinca koji sam ne traži oprost?

U slijedećem ću pokušati predstaviti kako markeri pomirenja i nepomirljivosti, zajedno sa opisanim uvjetima za pomirenje, bivaju naglašeni kada informanti govore o (a) ratnim zločinima, (b) priznanju krivice od strane počinitelja i (c) emocionalnoj angažovanosti (n.pr. pokazivanje kajanja i stida). Moji analitički nalazi su predstavljeni pod slijedećim temama: (1) Nepomirljivost, (2) Pomirenje, (3) Uslovi za pomirenje i (4) Negacije – u prošlosti i danas.

Ranija istraživanja poslijeratnih sredina daju važnost pričama (Applegate, 2012; Karanja, 2011; Dimitrijevic, 2010; Cehajic i sar., 2008; Hatzfeld, 2008; Hatzfeld, 2005a; Hatzfeld, 2005b; Broz, 2008; Broz i sar., 2005; Sampson, 2003; Teitel, 2002; Osiel 2000), ali se ovi autori nisu usmjerili na *priče o pomirenju* niti su analizirali *uslove za pomirenje* u svojim poslijeratnim intervjuima. Ovim člankom pokušavam ispuniti tu prazninu putem analiziranja priča koje su ispričali osobe koje su preživjele rat u Bosni 1990-tih. Istraživačko pitanje na koje se traži odgovor je: koje normativne orijentacije i koje društvene vrijednosti stoje iza osjećaja moralnog i socijalnog razumijevanje, i kako onda ove normativne orijentacije i vrijednosti utiču na postupke pojedinaca kao i zajednica u poslijeratnim društvima?

Analitička polazišta

Ovaj se studija pridružuje narativnim tradicijama sociologije i kriminologije u kojima se usmene prezentacije smatraju diskurzivnim kao i osnovanim na iskustvu (Potter, 2007[1996]). Opće analitičko polazište ove studije se zasniva na interakciji ali influirano je i etno-metodološkim pogledom na to kako ljudi predstavljaju svoju socijalnu stvarnost (Blumer, 1986[1969]; Garfinkel, 1984[1967]). Pored toga je koncept *pomirenja* posebno važna komponenta u ovim specifičnim pričama koje su analizirane.

Georg Simmel (1908[1955]) opisuje socijalnu interakciju kao uzajamno međudjelovanje između ljudskih bića – reciprocitet koji može primiti i prikazati različite i zasebne socijalne oblike (Bernard, 1950; Simpson, 1955). *Konflikt* i *pomirenje* su, na primjer, posebni oblici interakcije koja postaje vidna kada se analiziraju relacije između individue i zajednica nakon završetka rata. Simmel (1908[1955]) tvrdi da je pomirljivost emocionalni stav sa ciljem da se zaustavi konflikt, za razliku od potencijalnog borbenog duha čiji je cilj zadržati konflikt.

Simmel rezonuje da je *miroljubivost* jedan način kako na samom početku izbjeći borbu i da se pomirenje pojavljuje tek nakon što se borba obavila i završila (Simmel 1908[1955], s. 117). *Praštanje* je ključni element za pomirenje a Simmel to opisuje kao izmjenu emocija među ljudima. Njegova teza (1908[1955], s. 118) je: kada se dogodi pomirenje osjećaji *neprijateljstva* i *konflikta* ostavljaju mjesto osjećaju *mira* i *konsenzusa*. Simmel (1908[1955], str. 121-122) opisuje pomirenje i nepomirljivost kao emocije koje trebaju

vanjske uslove da bi se aktualizirale. On argumentira kako oni koji ne mogu zaboraviti određene događaje nisu sposobni oprostiti; drugim riječima, ne mogu se u potpunosti pomiriti. Ovu situaciju Simmel (1908[1955], str. 121-122) tumači kao 'najstrašnju nepomirljivost' zato što su svi razlozi za pomirenje nestali iz svijesti date osobe.

Paul Ricœur (2004[2000], s. 460) tvrdi da je *praštanje* moguće samo kada postoji neko za koga se pretpostavlja da je krivac. Ricœur (2004[2000], s. 466) poteže i pitanje o neoprostivim zločinima. On smatra da su 'neoprostivi zločini' krivična djela koja su okarakterizovana velikim stradanjem žrtve; koja se mogu pripisati imenovanim počiniteljima; i u kojima postoji lična veza između žrtve i počinitelja.

Ako uzmemo u obzir poglede na praštanje koje imaju Simmel i Ricœur možemo postaviti slijedeće pitanje: Može li se svaki zločin oprostiti? Jacques Derrida (2004, str. 34-40, str. 56-57) rezonuje kao i Ricœur (2004[2000], s. 468), oni ističu vezu između kažnjavanja i praštanja. Prema Ricœur-u (2004[2000], s. 470), po izvršenju krivičnog djela počinitelj obično bude kažnjen kroz simbolično i stvarno obilježavanje nepravde koja se počinila protiv nekoga drugoga – žrtve (npr. pravim gonjenjem). Istovremeno Ricœur (2004[2000], s. 478) smatra da kažnjavanje stvara marginalni prostor za praštanje, između ostalog zbog *bezuovjetnosti*, koja je po njemu važan uvjet za oprost. Derrida (2004, s. 45) takođe smatra da je bezuvjetno praštanje praktično nemoguće. U ovom kontekstu su dva pitanja posebno interesantna: (1) Da li žrtva treba da oprost nekome tko ne priznaje svoje nedjelo, i (2) Da li pravo na oprost posjeduje samo žrtva, ili i neko drugi bez direktne veze sa zločinom (npr. neka institucija)?

Ricœur (2004[2000]: 478-479) iznosi normativno da bi žrtva trebala da oprost, pokušavajući biti obzirna na ponos okrivljenoga, i da istovremeno očekuje kasnije priznanje od okrivljenog. Derrida (2004: 44) je napisao sljedeće u vezi jedne žene čiji je suprug ubijen: 'Ako netko ima pravo da oprost, to je samo žrtva, a ne institucije'. Izgleda kao da praštanje ima i institucijsku stranu. Ponekad vidimo kako političari i vođe vjerskih zajednica naprave korak naprijed kako bi se izvinili za djela koja nisu lično počinili. Pitanje je da li ovi pojedinci imaju pravo da prezentiraju izvinjenje, ako da, tko u tom slučaju ima pravo da oprost? Da li bi predstavnik neke druge ustanove trebao oprostiti ili žrtva koja je lično ugrožena. Ricœur (2005[2000]: 580-593) tvrdi da praštanje ne bi trebalo biti institucionalno. Njegovo mišljenje je da samo ugrožena žrtva može oprostiti.

U suprotnosti sa Ricœur (2005[2000]: 580-593), ranija istraživanja poslijeratnih sredina pokazuju, da bez institucionalne razine - individualno praštanje ide teško (Applegate, 2012; Karanja, 2011; Dimitrijević, 2010; Cehajić et al. 2008; Hatzfeld, 2008; Hatzfeld, 2005a; Hatzfeld, 2005b; Broz, 2008; Broz et al. 2005; Sampson, 2003; Teitel, 2002; Osiel 2000). Odnos sudova (bilo domaćih ili međunarodnih) prema optuženima za ratne zločine u Bosni i Hercegovini ostavlja 'trag' na potencijalni oprost i praštanje od žrtve poslije serije ratnih zločina (Court of Bosnia and Herzegovina 2014; ICTY 2014a; ICTY 2014b). Nenad Dimirtijević (2012) naprimjer argumentira da je izručenje Slobodana Miloševića Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju u Hagu, bilo veoma važno upravo sa pravnog aspekta. Čini se da Dimirtijević smatra da je pravno kažnjavanje zločina takođe dio uslova za praštanje, pa je samim tim i institucionalno praštanje važno.

Iz tekstova Ricœur-a i Derrida vidimo da su ideologije pomirenja najčešće uopćeno i neprecizno formulisane. Često se sastoje iz dvije razine – *institucionalne* i *individualne*. Institucionalna se često zasniva na naporu trenutnih vlasti ili režima, u čemu ekonomski i administrativni uslovi rada djeluju na kvalitet i rezultat rada (ne primjer, jednoga tribunala ili komisije za istinu). Individualna razina (ili međuljudska razina) se često zasniva na naporu žrtve da oprost. Ova razina se zasniva na pitanjima: kako će žrtva i počinitelj, kroz neizbježnu interakciju, odbaciti svoje prijašnje uloge – kako će počinitelj zatražiti praštanje i kako će se žrtva izboriti da oprost. Na ovome nivou najčešće ne postoji institucijska podloga i individue su jako ovisni o svojoj sopstvenoj mogućnosti da oprost ranije zločine i da se pomire.

Nils Christie (2004: 88-100) diskutuje važnost komisija za istinu i internacionalnih tribunala kada se radi o pomirenju (na primjer Tribunal u Hagu i Sud za ratne zločine u Bosni i Hercegovini). Christi tvrdi da kažnjavanjem ratnih zločinaca tribunalni 'ubijaju' ideologiju iza zločina. On oslikava svoje rezonovanje uz pomoć Tribunala u Nürnbergu (Nirnbegški Tribunal) na kojem su Njemačke nacističke vođe optužene i na kojem je Njemačka nacistička ideologija osuđena i kažnjena putem osobnih presuda pojedincima koji su bili umiješani u zločine. Christie-eva poenta je takođe da se bolji rezultati pomirenja postižu kroz komisije za istinu nego putem zakonskog kažnjavanja pojedinaca koji su izdvojeni kao ratni zločinci (počinitelji opisani kao monstrumi) – sve ovo pod uslovom da se rad komisija za istinu sprovede bez ekonomskih ili političkih problema koji bi ometali rad komisije.

Jean Hatzfeld (2008, 2005a,b) analizira preporučena iskustva preživjelih iz rata u Ruandi 1990-tih godina. Pisac pominje internacionalne tribunale i komisije za istinu kroz analizu. Ovdje se naravno radi o institucijama. Jedno interesantno pitanje je zašto se komisije za istinu nisu organizovale u Bosni, u skladu sa modelima iz Južne Afrike ili Ruande¹. Hatzfeld (2008, 2005a,b) smatra da je u Ruandi ideologija odgovorna za genocid izvedena pred sud a ne pojedinci. Ako bismo se držali Hatzfeld-ovog rezoniranja, u Bosni su pojedinci izvedeni pred sud Haškog Tribunala i Suda za ratne zločine u Bosni i Hercegovini (Court of Bosnia and Herzegovina 2014; ICTY 2014a; ICTY 2014b) umjesto ideologije koja ih je vodila. Ova analitička poenta djelimično se ne slaže sa Christie-m (2004: 88-100), koji tvrdi da kažnjavanjem onih koji su izvršili ratne zločine tribunalni 'ubijaju' ideologiju iza zločina. Drugim riječima Christie smatra da se kažnjavanjem zločinca u Bosni i Hercegovini takođe ubija i ideologija iza tih ratnih zločina.

Pomirenje je jedna sveobuhvatna i zanimljiva tema moje analize. Perspektive pomenu-tih teoretičara, iako ponekad pomalo apstraktne i normativne, kao i udaljene od kompliciranih i ponekad kontradiktornih ljudskih iskustava, su korisne u mojim ambicijama gdje pokušavam razumjeti priče intervjuisanih osoba. Te priče dotiču praštanje, pomirenje, nepomirljivost, kao i uvjete za pomirenje, i korisne su i kao analitičko polazište i kao subjekat analize.

¹ Komisije za istinu u Bosni i Hercegovini i ostalim postjugoslovenskim republikama egistiraju kao i Komisije za istinu na regionalnom nivou (REKOM i slično). Zajednički imenitelj ovih institucija je da im je rad ko-stan-to ometan ekonomskim i / ili političkim problema.

Metodologija

Empirijski materijal za ovaj studij je prikupljen putem kvalitativnih intervjua izvršenim sa 27 osoba koji su preživjeli rat u sjeverozapadnoj Bosni i Hercegovini. Materijal se prikupljao u dvije faze.

Tokom prve faze, od marta do novembra 2004 godine, izvršio sam rad na terenu u Ljubiji, maloj zajednici u sjeverozapadu Bosne². Intervjuisao sam 14 osoba koji su u to vrijeme bili nastanjeni u Ljubiji, opservacije sam obavljao na raznim mjestima, u kafićima, na autobuskoj stanici, na pijaci i dok sam putovao javnim transportom. Dvije žene i petorica muškaraca, koji su boravili u Ljubiji prije i za vrijeme rata, su intervjuisani zajedno sa tri žene i četiri muškarca, koji su istjerani iz Ljubije za vrijeme rata ali su se vratili i sada žive tu. Šestero od četrnaest intervjuisanih su srpske, troje hrvatske a petero bošnjačke etničke pripadnosti.

U drugoj fazi, od aprila do juna 2006 godine, intervjuisao sam devetero bivših logoraša, koje su srpski vojnici i policajci, iako su bili civili, smjestili u koncentracione logore (Omarska, Keraterm i Manjača³). Ovi osobe, zajedno sa četvero svojih bližnjih koje sam isto intervjuisao, žive u Švedskoj, Danskoj i Norveškoj. Tri žene i deset muškaraca su intervjuisani. Desetero intervjuisanih su bošnjačke a troje hrvatske etničke pripadnosti. Svi intervjuisani su za vrijeme rata živjeli u sjeverozapadnoj Bosni i Hercegovini.

Prikupljeni empirijski materijal se u više navrata analizirao u ranijim raportima i člancima (Basic, 2005, 2007, 2013; 2014; 2015). Da bi se shvatila ova repetitivna analiza moramo se vratiti i pogledati sam proces istraživanja. Tokom intervjua, intervjuisane osobe i ja smo sudjelovali kao *razgovorni partneri* (Holstein i Gubrium, 1995). Između ostaloga me interesovalo kako će pojedinci *predstaviti* sami sebe u određenim situacijama, kako su se određena zbivanja uplela u druga da bi nastali *socijalni rituali*, kako pojedinac *definiše* određene situacije, i kako se *identitet* pojedinca formira, održava, i ponovo formira. Ispitao sam i kako *socijalni simboli*, kao što je jezik, učestvuju u stvaranju kulturnog konteksta. Blumer (1986[1969]) tvrdi da su simboli socijalni objekti kojima se daje određeno značenje. To značenje ne mora biti baš isto za sve; pojedinci tumače tuđe simbole i na taj način im pokušavaju dati neku važnost. Poslije transkripcije priča na bosanski jezik, u analizi istih je dodano jedno drugo, simbolično značenje – ne prvenstveno naratorima nego empiričnom materijalu. Poslije toga su određeni

² Ljubija je mjesto u sjeverozapadnoj Bosni koje pripada općini Prijedor. Ljubija se prije rata sastojala od dvije mjesne zajednice. Gornja Ljubija je bila etnički pomiješana, većina građana su živjeli u zgradama. U Donjoj Ljubiji većina stanovnika su bili bošnjaci koji su u glavnom živjeli u privatnim kućama. Okolina Ljubije je bila poznata po bogatstvu minerala, posebno željezne rude, crnog uglja, kvarca, gline za cigle, i vodom obogaćenom mineralima. Većina stanovnika Ljubije je prije rata radila u rudniku Ljubija. Rat je zahvatio Ljubiju početkom 1992 godine kada su srpski vojnici, bez oružanog otpora, preuzeli kontrolu nad lokalnom upravom (Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-99-36-T).

³ Omarska je selo na sjeverozapadu Bosne koje pripada općini Prijedor. Logor Omarska je bio lociran u zgradama administracije Rudnika Ljubija. Keraterm je prijeratna fabrika cigle u Prijedoru. Manjača je ime planine na sjeverozapadu Bosne na kojoj je Jugoslovenska Narodna Armija prije rata imala terene za obuku. Kada je počeo rat u Hrvatskoj dio od tih lokaliteta se koristio kao koncentracioni logori za zarobljene hrvatske vojnike i civile. Poslije početka rata u Bosni i Hercegovini Manjača se nastavila koristiti kao koncentracioni logor (Greve i Bergsmo 1994; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT).

dijelovi materijala prevedeni, uz pomoć prevodioca, na švedski i engleski jezik. Bilo je i interesantno i problematično to što je značenje određenih intervju sekvenci bilo u verbalnim nijansama prevoda drugačije na švedskom i engleskom jeziku. Prevod je producirao gubitak verbalnih nijansi ako se prevedena sekvence uporede sa izvornom bosanskom verzijom. Sada sam ponovo započeo proces analiziranja teksta, ovoga puta na bosanskom jeziku. Åkerström i saradnici (2004) tvrdi da se empirijski materijal iz već završenih studija ponekad, iz različitih razloga, zna zadržati u podsvijesti naučnika. U nekim slučajevima uzrok može biti fasciniranost za određeno polje nauke ili ako je, na primjer, bilo čudnih okolnosti prilikom prikupljanja materijala. Ovi autori tvrde da se isti empirijski materijal može ponovno analizirati više puta koristeći iste ili druge analitičke naočare, i da tako taj isti materijal uvijek može pridodati nešto novo analizi. Kada sam izvršio novu analizu ranije prikupljenog materijala iznenadilo me je koliko naratori fokusiraju na različite *uslove pomirenja* u obavljenim intervjuima – ovo je nešto što sam djelimično zanemario u ranijim analizama.

Nepomirljivost

Bosanske priče o pomirenju i nepomirljivosti ne oblikuju se samo vezano za rat nego i vezano za naratorova sopstvena ratna djela kao i djela drugih pojedinaca. Interaktivna dinamika rata predstavlja pomirenje kao nešto ovisno o različitim bitnim simbolima ('charged symbols', Collins, 1992). Ti simboli često prikazuju jednu sliku nepomirljivosti.

Priče o pomirenju i nepomirljivosti iz poslijeratne Bosne i Hercegovine često počinju tako što intervjuisane osobe pričaju o osveti i mržnji. Jedna intervjuisana osoba u ovoj studiji, pod imenom Sveto⁴, je bio član srpske paravojne jedinice u toku rata. Sada je vlasnik firme u sjeverozapadnoj Bosni (bilješka sa terena). On je opisao jedno pogubljenje koje se dogodilo poslije rata, koje je naizgled povezano sa ratnim dešavanjima:

Sveto: On uđe u kafić i pita ga: 'Jesil'popio to pivo?' 'Jesam'; kada je odgovorio, ovaj drugi tip vadi pištolj i puca mu u glavu. Onda je izišo, a konobarici koja je pokušavala pobjeći reko je: 'Ne moraš bježati, zovi policiju, pošto sam završio svoj posao'. Sjeo je ispred kafića da sačeka policiju. Kada su oni stigli oduzeli su mu pištolj. Govorilo se da mu je taj čovjek za vrijeme rata silovao sestru u Sanskom Mostu. /.../ Kad ovo oživi, kad se ljudi oslobode tog pritiska, sjetit će se ko im je ubio oca, brata, amidžu. Puno će stvari isploviti s'vremenom. Tijela se još uvijek iskopavaju, ljudi tragaju za svojim. Jednog dana kada se sve raščisti, vidjećeš zločinca kako se vozi ulicom, a pred očima će ti se pojaviti lica djece tvog ubijenog brata.

Svetina priča je prožeta stavom nepomirljivosti. U njegovom opisu vidimo kako su poslijeratne godine influirane važnim zbivanjima iz ratnih godina – neko ugleda nekoga 'kako se vozi ulicom' i prepozna ga po ranijim zločinima. Priče o mržnji i osveti, kao direktan rezultat rata, ponavljaju se u više intervjuja. Milanko nam daje jedan primjer. On je bio dijete za vrijeme rata i ispričao mi je kako je gledao dok su njegove komšije, bošnjačke i hrvatske etničke pripadnosti, fizički zlostavljane i ubijane. Milanko sada

⁴ Sva su imena izmjenjena.

radi u jednoj tvornici u sjeverozapadnoj Bosni. Ispričao mi je slijedeće o proširenom nasilju tokom rata i poslijeratnoj osvetoljubivosti:

Milanko: 1992 godine Rade nije bio tu, bio je u Njemačkoj. On i Dragan su bili prijatelji. Dragan je došao kod Radetovih roditelja, opljačkao ih i odveo Radetovog brata Žutog. Prvo je Žutog fizički zlostavljao, pa je onda Žuti nestao bez ikakvog traga. Rade mi je rekao da Dragan neće doživjeti starost.

Goran: A gdje je Dragan sada?

Milanko: Negdje vani, krije se u svom selu. On ne dolazi u Prijedor sada kada mnogi, kao što je Rade, dolaze potpuno nesmetano.

Goran: Ima li ikakve informacije o Žutom?

Milanko: Zna se da je bio u Keratermu i da je Dragan otišao tamo i izveo ga. Od tada se ništa više nezna o njemu. Jezera u kojima se kupamo, tamo pored rudnika, ona su puna leševa. Napiju se po kafanama pa počnu pričati, na hiljade je bačeno u jezera. Jezero je duboko, dublje od stotinu metara. Ko bi sad mogao roniti do dna da se izvade svi (leševi)? To mi se gadi, obuku uniforme pa odu u sela da siluju i ubijaju žene. Nije samo Dragan nego i Sveto, i Milorad, i masa drugih. Kako spavaju sad, brinu li se uopšte za svoju djecu?

Spiros Gangas (2004) tvrdi da Simmel-ov pogled na konflikte i pomirenje djelimično aktualizira moral, norme i vrednovanja učesnika. Poslijeratne priče o nasilju i odbacivanje tih nedjela se mogu vidjeti u svijetlu budućeg morala (Jansen, 2002). U gore navedenim pričama vidimo kako se Svetin i Milankov moral pojavljuje kroz odbacivanje ratnog morala u kojem su silovanja, odvođenja, pljačkanja i ubistva bili dio svakodnevnog života (Bassiouni & Manikas, 1994; Greve & Bergsmo, 1994; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT). U Milankovoj priči, između ostalog, vidimo kako on opisuje konflikt koristeći terminologiju ličnosti ('Rade', 'Žuti', 'Dragan', 'Sveto', 'Milorad'). Djeluje kao da korištenje terminologije ličnosti i emocija ('brinu li se uopšte za svoju djecu') producira stav nepomirljivosti.

Sveto i Milorad prepričavaju ratne zločine u kojima se prikazuju lične veze između umrlih i preživjelih žrtava kao i počinitelja – oni nisu stranci. Ova bliskost između počinitelja i žrtve izgleda da Svetu i Milanka čine pesimistima kada se govori o poslijeratnom pomirenju u Bosni i Hercegovini. Njihovo rezonovanje se podudara sa Simmel-ovim (1908[1955], str. 121-122), koji tvrdi da neko ko ne može oprostiti, se ne može ni pomiriti – pošto pomirenje zahtijeva praštanje. Sveto i Milanko izgleda smatraju da se sjećanja čovjeka ne mogu izbrisati nakon traume, a to, riječima Simmel-a, stvara 'najstrašnju nepomirljivost'.

Pomirenje

Andrew Schaap (2006) i Michael Janover (2005), slično kao i Ricœur and Derrida, predstavljaju ideologiju pomirenja kao nešto što je generalizirajuće i nejasno formulirano. Navode da se pomirenje, na institucionalnom nivou, može pretvoriti u ideologiju ali da to najčešće ovisi o trudu trenutne vlasti ili režima. Važna poenta koju su formulirali

Schaap (2006) i Janover (2005) je da se aktivnosti na institucijskom nivou često prenose na individualni nivo (uporedi sa Dimirtijevic, 2012 i Cehajic i sar., 2008). U mom empirijskom materijalu izgleda kao da su priče influirane uticajem režima, prvenstveno 'uništavanjem ratne ideologije' (Christie 2004, str. 88-90), koje se odvija na Haškom Tribunalu i na Sudu za ratne zločine u Bosni i Hercegovini (Court of Bosnia and Herzegovina, 2014; ICTY 2014a; ICTY, 2014b).

Isabelle Delpla (2007, str. 228-229) smatra da većina bošnjačkih i hrvatskih organizacija za žrtve rata cijene rad tribunala, za razliku od srpskih, koje ga često kritikuju. Delpla tvrdi da srpske žrtve rata često smatraju tribunal pristranim (da je tribunal lažan, namješten itd)⁵. Majoritet optuženih i osuđenih osoba na tribunalu su srpski političari, vojnici i policajci (Court of Bosnia and Herzegovina, 2014; ICTY, 2014a; ICTY, 2014b). U regionalnim diskusijama se često naglašava koliko je važna pravda za žrtve nakon rata. To što se ne iznosi jasno u tom diskursu je koliko ta pravda može cementirati antagonizme i socijalne identitete koji su nastali u ratu (Hagan i Levi, 2005; Massey i sar., 1999; Steflja, 2010).

Pravda za žrtve rata je jedan od najvažnijih uslova za pomirenje u Bosni i Hercegovini (Ericsson, 2011; Hagan i Levi, 2005; Skjelsbæk, 2007). Mnogi ratni zločinci su pritvoreni po nalogu Haškog Tribunala i Suda za ratne zločine u Bosni i Hercegovini; više ih je osuđeno za zločine počinjene tokom rata ali su mnogi još uvijek na slobodi. Ricœur (2004[2000], s. 460) iznosi da je pomirenje moguće samo tada kada se jedna ili više osoba izdvoje kao krivi. Slični argumenti se pojavljuju kod većine intervjuisanih u ovom naučnom radu. Da bi se postiglo pomirenje u Bosni potrebno je opraštanje, a koliko sam ja vidio iz intervjua lakše je oprostiti nekome ko je u zatvoru radi svog zločina. Za vrijeme rata Radovan je mobiliziran u Srpsku vojsku ali nije mogao učestvovati radi svoje bolesti. Sada je penzionisan i živi u sjeverozapadnoj Bosni; on je sa indignacijom rekao 'taj se zadatak mora završiti ako se želi pomirenje':

Prva stvar koja se mora uraditi, ako želiš pomirenje, je da se ratni zločinci izvedu pred pravdu. I da mi je rođeni otac, ja bi želio da odgovara ako je ubio civila, ma pred streljački stroj ili iza rešetaka. Ko ti daje pravo da nekome siluješ sestru i majku ili da nekoga ubiješ? Kazne koje se izriču u Hagu su smiješne. 10 godina se pretvara u 6 radi dobrog ponašanja. Bez pravde, i to mislim prave pravde /.../ ne može doći do pomirenja.

Radovan smatra da je 'prava pravda' povezana sa 'pravom kaznom' ('ma pred streljački stroj ili iza rešetaka'). Njegov recept za pomirenje se zasniva na konceptu pravde za žrtve rata i kazne za počinitelje, ili ideji o kažnjavanju koje je vidljivo za svakoga i koje se mora javno prikazati kroz neku ceremoniju ili neki spektakl (u ovom kontekstu, uporedi Collins, 1992, s. 110; Durkheim, 1964[1893], str. 80-96). Ujedno Christie (2004, str. 92-100) vjeruje da će se postići bolji rezultati pomirenja ako se žrtva i počinitelj sretnu pred posrednikom i publikom. Ovaj javni proces stvara situaciju u kojoj

⁵ Ova tvrdnja se može okarektizirati kao paušalna. Organizacije u Srbiji, kao na primjer Fond za humanitarno pravo i Žene u Crnom su mete stalnih napada zbog objektivnog i nepristrasnog rada i zalaganja da Srbija bude kažnjena za zločine koje su počinili pripadnici srpske nacionalnosti nad bošnjačkim i hrvatskim življem.

počinitelj osjeća sramotu umjesto da je pravno kažnjen, i time se postiže pravda za žrtvu. Christie (2004, str. 86-88; 2005, s. 32) argumentira iznošenjem primjera kada je obješen komandant logora smrti Auscchwitz-Birkenau krajem Drugog Svjetskog rata. Christie smatra da teško vidjeti proporcionalnost kada se pogleda obim zločina – jedan život za pola miliona ljudi koji su gasom, mučenjem i glađu gubili živote ili ubijani na različite stravične načine u tom logoru. Christie smatra da je vješanje komandanta jedno dodatno ponižavanje žrtava. Christie je to formulisao tako da se svim preživjelima trebalo omogućiti da ispričaju to što se dešavalo u logoru – trebalo im je omogućiti da verbalno ispolje svoj gnjev, svoju tugu i svoju želju za osvetom – sve to u prisustvu komandanta logora. I komandant bi trebao da ispriča kako je on na to sve gledao i da podijeli sa svima svoje sadašnje misli o tim događajima. Sve bi se to trebalo odvijati pred publikom smatra Christie.

Dok sam prikupljao empirijski materijal za analizu bio sam pod uticajem Christie-eve perspektive pa sam tokom jednog intervjua postavio pitanje bivšem logorašu koje je bilo inspirisano Južno-Afričkom komisijom za istinu. Sanelovo zdravlje je oštećeno zbog sistematskog fizičkog zlostavljanja, gladovanja i strepnje pod kojom je živio u logoru. On je penzioner i živi u Skandinaviji. Ovo su njegove riječi u vezi uslova za pomirenje:

Sanel: Da svi oni, neću reći ratni zločinci nego svi oni koji su bili umiješani u ovo zlo, naprave korak naprijed da im se sudi. Svako treba da prizna šta je činio, fizičko zlostavljanje, silovanje, ubistva, i tako dalje, time ne bi bilo važno gdje da im se sudi, može im se suditi na njihovom sudu u Banja Luci.

Goran: A šta da im se da pomilovanje ako bi priznali na televiziji?

Sanel: I za ubistva?

Goran: Da.

Sanel: Pa dobro, za fizičko zlostavljanje i slično vjerovatno bi bilo ok, ali za ubistva ne. Za ubistvo se mora odležati u zatvoru u skladu sa sudskom presudom. Ne možeš klati ljude sa takvim zadovoljstvom i onda samo reći izvini, to jednostavno nije moguće. Možeš nekome oprostiti ako te je pretuko ali ne ako ti je ubio brata.

Sanel aktualizira institucionalni nivo praštanja tj. bitnost pravnog kažnjavanja zločina ('da im se sudi'). Opisi ratnih sjećanja pojedinaca su često kontradiktorni i ambivalentni (Jansen, 2007; Skjelsbæk, 2007). U nekim su slučajevima, ovog naučnog rada, priče intervjuisanih osoba isto tako kontradiktorne i ambivalentne. Naratori osciliraju između različitih identiteta i perspektiva, zavisno od situacije, relacije i postavljenog pitanja. U istoj se rečenici mogu izraziti dva sasvim različita mišljenja.

Sanel, baš kao i Radovan, iscrtava jedan recept pomirenja koji naizgled svakodnevno utiče na individue u Bosni i Hercegovini: Jedan od najvažnijih uslova za pomirenje je pravda za žrtve rata. Ranije sam pominjao Ricœur-a (2004[2000], s. 460), koji vjeruje da je praštanje moguće samo u tom slučaju gdje postoji neko ko se pretpostavlja krivim. Ali ipak, poenta Ricœur-a i Derrida u vezi praštanja i kažnjavanja je da ustvari i nema puno mjesta za praštanje, djelimično zbog nedostatka bezuvjetnosti koja se smatra važnim preduvjetom za praštanje (Derrida, 2004, str. 34-40; str. 56-57; Ricœur 2004[2000], s. 468). Sanel iznosi zahtjeve koji se moraju zadovoljiti prije nego on opro-

sti i prije nego se pomiri ('da svi oni koji su bili umiješani u ovo zlo, naprave korak naprijed da im se sudi'); on ne oprašta tek tako. Biti amnestiran, prilikom priznavanja na televiziji, se može protumačiti kao smanjivanje Sanelovih uslova na štetu počinitelja koji bi doživio sramotu.

Christie (2004, str. 92-100) zagovara komisiju za istinu umjesto kažnjavanja pojedinih krivaca. Zamisao komisije za istinu nije da se osudi kriminalac nego da mu se omogući izražavanje sramote zbog počinjenih djela i da mu se na taj način oprost. Kriminalcu treba ponuditi ponovan ulaz u zajednicu kroz ovaj postupak. Ali i u kontekstu komisije za istinu se zločinčeva molba za oprost (na primjer na televiziji) može shvatiti kao uvjetovana: Učestvovanjem na komisiji za istinu zločinac izbjegava pravno suđenje i eventualnu kaznu.

Simmel (1955[1908], str. 121-122) piše da se neko ko ne može da oprost ne može u potpunosti ni pomiriti. Praštanje kroz kažnjavanje ovdje se odbacuje radi nestanka bezuvjetnosti (Derrida, 2004, str. 34-40; str. 56-57; Ricœur, 2004[2000], s. 468). *Uvjetovanje* je prisutno u svim pričama o poslijeratnom pomirenju. Sanel uslovljava pitanje praštanja i pomirenja – on bi mogao oprostiti fizičko maltretiranje putem javnog priznavanja krivice i izvinjenjem – ali ne i ubistvo. Ako bismo spojili perspektive Simmel-a, Ricœur-a i Derrida, možemo reći da Sanelovo pomirenje nije potpuno. Mogli bismo čak reći da Sanel kritikuje priručnik za pomirenje koji zagovaraju Simmel i drugi.

Verbalna varijacija je vrlo interesantna dinamika na međuljudskoj razini pomirenja. Intervjuisani najčešće žele *koegzistirati* u miru sa starim neprijateljima, sa praštanjem i pomirenjem ili bez. Izgleda kao da praštanje i pomirenje nisu obavezni poslije rata. A nije ni sigurno da pomirenje uključuje praštanje (Arendt, 1998[1958], str. 237-243; Borneman, 2003; Hagan i Levi, 2005; Sampson, 2003). U ranije citiranim intervju sekvencama se pojavljuje jedan *otpor* protiv praštanja, tu je upadljiva Sanelova snažna reakcija na pitanja o tome da li je spreman da oprost. Sanel odgovara tako što pominje svoje teške osobne doživljaje i, manje-više eksplicitno, pokazuje kako je *ne-moguće* oprostiti u odnosu na te doživljaje. Izgleda kao da se 'uslovljeno pomirenje' može protumačiti kao otpor prema pomirenju zasnovanom na praštanju. Simmel-ov (1908[1955], str. 121-122) argument o potrebi zaborava da bi se oprostilo je potpuno neprihvatljiv u ranije citiranim intervju sekvencama. Osim u slučaju kliničke amnezije, kako je moguće zaboraviti silovanja, mučenja u logoru i ubistva najbližih?

Uvjeti za pomirenje

Priče intervjuisanih osoba su prožete uvjetovanjem kada se priča o pomirenju nakon rata u Bosni i Hercegovini. Između ostalog intervjuisane osobe iznose bitnost emocionalne predanost od strane počinitelja – da počinitelj pokaže kajanje i sramotu. Ujedno se aktualizira kolektivna krivica za ratne događaje kada se iznose uslovi. Slikovit primjer nam daje Ljubo koji je u sjeverozapadu Bosnu došao kao izbjeglica iz centralne Bosne. U toku i poslije rata je radio u jednoj osnovnoj školi u sjeverozapadu Bosne. Ovo je Ljubina verzija mogućeg pomirenja u Bosni i Hercegovini:

Ali najiskrenije, ako se neko iskreno pokaje i ako svi budu odgovarali za svoja djela,

ja za moja, ti za tvoja, i on za njegova, i ako se izvinemo jedan drugom, ali to mora biti iz srca i sa suzama, onda bi tim putem moglo doći do pomirenja. /.../ Kajanje sa sve tri strane, pošto jedan ne može odgovorati za rat ako drugi nije učestvovao. Morali su se posvađati, da nije bilo svađe ne bi ni zaratili.

Ljubina verzija podvlači dva centralna aspekta mogućeg pomirenje. Jedan aspekt je emocionalna predanost pojedinca ('mora biti iz srca i sa suzama'), a drugi aspekt se odnosi na uzajamnost pri pomirenju ('kajanje sa sve tri strane'). On prezentira jednu vrstu nacрта za pomirenje u kojem je povezan individualni i kolektivni nivo. Ljubo prezentira i povezuje individualni nivo sa određenim emocijama koje se trebaju prikazati, i povezuje kolektivni nivo sa sveopćom krivicom za rat ('sve tri strane'). Drugi empirijski primjer, u kojem se pomirenje uslovljava emocionalnom predanošću počinitelja zajedno sa kolektivnom odgovornošću, nalazimo u Rifetovoj priči. Rifet je bivši logoraš koji je sada penzionisan i živi u Skandinaviji, baš kao i Sanel. Rifet govori sa ogorčenjem:

Ja se nikad ne bih mogao pomiriti sa onima koji su me maltretirali ali se ne bih ni svetio. Oni su sada donji. Kad sada odem u Banja Luku sretnem ljude s'kojima sam uvijek bio dobar prijatelj, al' mi ne prilaze oni koji su grijeshili. Nisu mi morali pomagati za vrijeme rata al' su me trebali pustiti na miru. Teško im je kad nemogu sjesti za moj stol i popiti sa mnom kao ranije. Jedan od njih mi je prišao i pozdravi me, reko' sam mu da odjebe. Srbi koji su sjedili za mojim stolom su uradili isto i to mu je bilo najgore. 'Trebao si biti čovjek kad je bilo najgore', rekli su mu. Al' se nikad nebih svetio, Bože sačuvaj. Mislim da mu je to bilo dovoljno, kada su ga ljudi ignorisali. /.../ Srbi se sada stide, što je i normalno ako imaš imalo časti. Čak i kada im kažeš da oni lično nisu ništa zgriješili. Ima kukolja i u mom narodu, ali kakve to veze ima sa mnom? Svako ko je zatvarao, silovao ili ubio nekoga je sramota za svoj narod. Ja ih prezirem, to za mene nisu ni Bošnjaci, ni Hrvati, ni Srbi nego su šljam. /.../ Moja poruka je ova: Moraš to ostaviti iza sebe i produžiti dalje. Bez pomirenja neće biti daljnijeg života za nas u Bosni. Ali sve će se srediti na kraju, mora, zbog ekonomije i svega. Mi smo povezani sudbinom.

Rifetov dosta pomirljiv stav je ipak prožet razdvajanjem između 'nas' i 'onih drugih' kao i kategorizacijom individua na osnovu njihovih djela tokom rata. Rifetov način jača njegovu sopstvenu poziciju uz pomoć posebnih simboličnih izraza koji su česti kod članova njegove zajednice ('nas'). Rifet stvara svoj sopstveni apstraktni svijet u kojem se članovi mogu osjećati bezbjedno stvarajući simbole za svaku grupu ljudi ('Bošnjaci', 'Srbi' i 'Hrvati'). Ovo stvaranje simbola se može vidjeti kao važan uslov da bi se postiglo pomirenje. Emocije su stalni dio svake interakcije. Izgleda da komunikacija zajedno sa definisanjem zajedničkih simboličkih izraza – uz prikazivanje ispravnih emocija – omogućava saradnju i među neprijateljima, a u nekim slučajevima čak i pomirenje.

Rifet naglašava koliko je važno što počinitelj pokazuje sram ('se sada stide, što je i normalno ako imaš imalo časti'). John Braithwaite (2006[1989], str. 69-107) vjeruje da pojedinac koji je počinio krivično djelo pokazuje nelagodu kroz sram, što naknadno može probuditi druge emocije kao što su tuga, krivica, kajanje, i opet – sramotu. Po Braithwaite-u postoje dvije varijacije sramote, naime *disintegrativna sramota* i *reintegrativna sramota*. Disintegrativna sramota funkcionira negativno kroz stigmatiziranje i isključenje kriminalaca, time se stvara grupa pojedinaca koja je isključena iz zajednice.

Drugim rječima se može reći da se pojedinac žigoše kao kriminalac i gubi svoje pravo pripadati zajednici (na primjer putem pritvaranja i prateće stigmatizacije). Reintegrativna sramota više teži pozitivnom efektu – pojedinac nije osuđen i žigosan iako je krivično djelo kažnjeno. Pojedinac se može iskupiti za svoja krivična djela i može biti ‘oprošten’, što bi se moglo vidjeti kao način kako pokazati i ponuditi pojedincu ponovni pristup u zajednicu, uz stimulaciju i pomoć. Braithwaite-ova knjiga je implicitno prožeta pogledom na desintegrativnu i reintegrativnu sramotu kroz emocije, iako se to ne iznosi eksplicitno. U kasnijoj publikaciji Braithwaite (2006) pojašnjava da su ove varijante sramote zapravo i emocije.

Rifet naglašava kako se počinitelji sada stide, i on stimulira neku vrstu isključujućeg srama koji funkcionira kroz stigmatiziranje i odbacivanje zločinaca. To znači da Rifet u jednu ruku osuđuje zločin pojedinca a u drugu ruku mu oduzima pravo biti član skupine (‘kada su ga ljudi ignorisali’).

Wohl i sar. (2012) je, kao i što su Hutchison i Bleiker (2008) i Klain i Pavic (2002), studirao koje su različite funkcije emocija kada se radi o praštanju i pomirenju. Pojedinac može prikazati specifičnu sliku samog sebe kroz pokazane emocije, može kreirati i rekreirati identitete, ili napasti identitete drugih. Rifetova priča je emotivna i on opisuje kako se *oni drugi* srame i da ih treba biti sramota. On na ovaj način stvara kolektivni i moralno pravilan identitet za sebe i svoje prijatelje a odbacuje bivše prijatelje (‘koji su me maltretirali’). Sram koji Rifet aktualizira u svojoj priči izgleda da može generirati pomirenje na makro nivou; ovdje se pojedinačni zločinac žrtvuje da bi se postiglo praštanje i pomirenje među grupama (‘Mi smo povezani sudbinom’). Dosta je specifično to što Rifet vidi ovu, po Simmel-u inspirisanu, vezu. Broz i sar. (2005) i Broz (2008) su analizirali intervju sa osobama koje su preživjeli rat u Bosni i Hercegovini. Zaključak tih studija je da se jugoslovenski identitet, kao kulturno naslijeđe, često pominje u bosanskim poslijeratnim pričama. Rifet – i pored svega – opisuje neku jugoslovensku povezanost, ali slične perspektive se ne pojavljuju u ostalim analiziranim pričama.

Negacije – prošlost i sadašnjost

Priče o praštanju i pomirenju su, baš kao i priče o nepomirljivosti, povezane sa prošlosti; interaktivne posljedice ratnog nasilja su intimno povezane sa ličnim ratnim iskustvima naratora. Intervjuisane osobe distanciraju sebe od ponekih pojedinaca ili opisanih situacija. Često se opis mogućeg praštanja i pomirenja pretvara u slikovit nepomirljiv stav, nakon toga intervjuisane osobe mijenjaju svoje stavove: priče osciliraju između pomirenja i nepomirljivosti. U kontekstima ovih priča ‘oni drugi’ su predstavljeni kao vanjski akteri (pogledajte u nastavku: bivši prijatelji koji nisu intervenirali i počinitelji koji su ubili jednoga oca). Ivo daje primjer u svojoj priči. On je bivši logoraš koji je, tokom intervjuja, rekao da bi mogao ‘oprostiti’ prijateljima i poznicima koji mu nisu pomogli kada je odveden.

Ovi iz Prijedora me nisu fizički zlostavljali niti su mi učinili neko drugo zlo. Na neki način su pomogli, ali i nisu. Tog dana nisu. Ipak, imam dušu, mogu im oprostiti. Bolje mi je bez njih, što manje posla imam sa njima toliko bolje. /.../ Neko ko me je poznavao cijeli život mi je mogao pokušati pomoći da pobjegnem, ali niko nije.

Šta se u stvari dogodilo, jel' neko uperio prst u nas ili su nas stavili na spisak, to ne znam. Bilo kako, ja sam završio sve sa njima, nemam nikakvih želja, ne želim ništa od njih, ne trebaju mi.

Slika koju nam predstavlja Ivo izražava snažnu polarizaciju između kategorija. Sa jedne strane imamo Ivo; sa druge strane imamo njegove prijatelje i poznanike koji mu nisu pomogli iako su mogli. Ivo pokazuje na odstojanje prema bivšim, prijeratnim, prijateljima, ne pokazuje se nikakva bliskost između kategorija. Jednom sam drugom logorašu, koji se zove Safet i čiji je osamdesetogodišnji otac mučen prije nego što je ubijen za vrijeme rata u sjeverozapadnoj Bosni, postavio sljedeće pitanje: 'U kojem bi slučaju mogao oprostiti i pomiriti se s' tim što se desilo?' Njegov odgovor:

Safet: Mi smo se već pomirili pošto putujemo za Bosnu svake godine; to pokazuje da mi volimo Bosnu i da se pokušavamo vratiti nekoj vrsti normalnog života, normalnom putu naprijed. Oprostiti... to... ja sam imao samo jednog oca, i on je nepravedno ubijen, bez ikakvog razloga, to se nikada može oprostiti.

Goran: Znači radi se o tome šta te je zadesilo? Vjerovatno je lakše oprostiti šamar nego...?

Safet: Da, to je lakše. Možda si čuo da su ubili učitelja Krupića iz Hambarina, njegov bivši učenik ga je upitao da li se sjeća da mu je prije deset godina dao jedinicu? Pretpostavljam da se u ratu, dosta ljudi bez pameti domoglo oružja.

Safet smatra da je godišnje putovanje u Bosnu i Hercegovinu mirenje, ili možda čak i pomirenje. Ovim putovanjem Safet dolazi na područje u kojem su sada njegovi bivši neprijatelji većinski narod. On ih sreće svakodnevno, možda čak i one osobe koji su mu mučili i ubili oca. Safet jasno daje do znanja da nikad nebi mogao oprostiti tako nepravedan zločin kao što je očevo ubistvo. Simmel (1955[1908], str. 121-122) tvrdi da neko ko ne može oprostiti, ne može se potpuno ni pomiriti. Skretanjem u komunikaciji sa puta pomirenja ("Mi smo se već pomirili") i zauzimanje nepomirljivog stava ("to nikad ne možeš oprostiti"), Safet stvara kontrastnu kategoriju, naime kategoriju onih 'bez pameti' koji su se domogli oružja.

Simmel (1955[1908]) opisuje konflikt kao uzajamno dejstvo između bliskosti i udaljenosti među učesnicima. Cehajic i dr. (2008), Applegate (2012), i Millar (2012), su svi studirali pomirenje nakon ratova u Bosni, Ruandi i Sjevernoj Africi, i oni pokazuju da je veza između žrtve i počinitelja karakterizirana kombinacijom disocijacije i bliskosti zajedno sa jednom simboličnom borbom između kategorija žrtve i počinitelja. U Ivinim i Safetovim opisima postoji slična relacija – akteri u svojim pričama opisuju 'njih' kao udaljene. Akteri su opisani kao učesnici u dvije jedinice koje se natječu na simboličnom nivou. Priče o pomirenju bivaju verbalni tereni za različita razdvajanja između *nas* i *onih drugih*. Verbalni okret od pomirljivog prema nepomirljivom stavu reproducira određeno natjecanje koje održava u životu simboličnu borbu i razgraničenja koja su se tako upečatljivo predstavila u toku rata.

Kada bismo povezali različite perspektive teoretičara koji se koriste u ovom članku mogli bismo zaključiti da priče aktera igraju važnu ulogu u razapetoj mreži svakodnevnih društvenih interakcija. U tim interakcijama društvene političke akcije zajedno sa moral-

nim perspektivama pojedinaca kao i njihov rad na produciranju i reproduciranju identiteta su iskombinirani dok se pojedinac bori sa pitanjem: Hoću li oprostiti i hoću li se pomiriti? Janover (2005, str. 232-233) naglašava koliko je važno studirati i priče žrtava i počinitelja. Prepričavajući svoje priče, žrtve mogu povratiti svoj status i postići određeni nivo samopouzdanja kao i dobiti priznanje za svoj identitet. Počinitelji mogu, prepričavajući svoje priče, iznijeti svoje objašnjenje i sebi i publici, oni mogu prikazati svoje emocije i eventualno otvoriti vrata povratka u zajednicu. U izostanku ovakvog procesa žrtve rizikuju život bez mira i spokoja, a počinitelji rizikuju trajno biti vezani sa svojim zločinima – nešto što Simmel (1955[1908], s. 121) naziva 'najstrašnija nepomirljivost'. U mojoj analizi nalazim da se mogućnost za pomirenje najčešće gasi u momentu kada se zločin dogodi, kada se otac ubije ili sestra siluje.

Zaključni komentari

Cilj ove studije je bio analizirati prepričana iskustva 27-ero preživjelih iz rata u Bosni i Hercegovini koji je trajao od 1992 do 1995 godine. Ispitao sam verbalne markere pomirenja i nepomirljivosti i analizirao opisane uvjete pomirenja koji su aktualizirani u pričama. Ranija istraživanja poslijeratnih društava istakla su strukturalno nasilje sa pratećim procesima pomirenja, kao što je bilo u Južnoj Africi (Sampson, 2003), Ruandi (Applegate, 2012) i u Bosni i Hercegovini (Cehajic i sar.,2008). Autori su istakli važnost priča (Applegate, 2012; Karanja, 2011; Dimitrijevic, 2010; Cehajic i sar. 2008; Hatzfeld, 2008; Hatzfeld, 2005a; Hatzfeld, 2005b; Broz, 2008; Broz i sar. 2005; Sampson, 2003; Teitel, 2002; Osiel 2000), ali se nisu fokusirali na priče o pomirenju niti su analizirali uvjete za pomirenje u poslijeratnim intervjuima. Ovaj članak pokušava ispuniti tu prazninu analiziranjem priča koje su ispričale osobe koje su preživjele rat u Bosni i Hercegovini. Analitičko pitanje ovoga znanstvenog članka je: iz koje normativne orijentacije i iz kojih socijalnih vrijednosti pretpostavke povlače moralnu smisao i socijalnu razumljivost, kao i kako te normativne orijentacije i vrijednosti onda predvode djela pojedinaca i zajednica u poslijeratnim društvima?

Rat kao cjelina (njegova struktura i politički karakter) i ratna djelovanja pojedinaca nisu neovisni jedno o drugo. Poslijeratno pomirenje u Bosni i Hercegovini je blisko spojeno sa ratnim periodom. Proces pomirenja je uzajamno povezan sa interaktivnom dinamikom ratnog perioda, događaji koji su se odvijali tokom rata utiču na tumačenja kada se radi o mogućem pomirenju.

U ovoj su se analizi, između ostalih, koristili Simmel (1955[1908]), Ricoeur (2004[2000]), i Derrida (2004). Njihov pristup nije tipičan za naučne diskusije vezane za intervju, a ja iz tog razloga želim da u ovom radu bacim novo svjetlo na postojeću literaturu. Simmel-ova perspektiva je, i pored svoje djelimične ograničenosti, posebno osvježila analizu intervju baš zbog Simmelovog pionirskog fokusa na međuljudsku interakciju i *pomirenje* kao poseban oblik interakcije.

Borba se mora završiti prije nego što se dogodi pomirenje tvrdi Simmel (1955[1908], str. 117-123) a to što je teško 'zaboraviti' ratne događaje u više analizirani slučajeva stvara jedan neoprostiv stav – posebno kada su priče specifične i emocionalno snažne sa konkretnim zbivanjem i ispunjene imenima pojedinaca i određenih mjesta (na pri-

mjer, 'Rade,' 'Žuti,' 'Dragan,' 'Keraterm').

Zvjerstva koja su izvršena tokom rata u Bosni i Hercegovini aktualiziraju pitanje o neoprostivim zločinima. Ricœur i Derrida vjeruju da praštanje ili inkludira 'neoprostivo' ili ne postoji. Ova studija pokazuje da je posebno teško oprostiti nasilne ratne zločine (kao npr. silovanje i ubojstvo). U tim pričama informanti često iskazuju gnjev koji je ispunjen emocionalnom nabojem. U tim primjerima je veoma malo prostora za pomirenje, i krivnja se ponekad prenosi na cijelu etničku grupu (ne samo pojedinca/pojedince koji su izvršili zvjerstva).

Markeri pomirenja, koja se mogu primijetiti u pričama intervjuisanih osoba, su prožeti uvjetima. Praštanje i pomirenje se opisuje mogućim jedino ako se ratni zločinci kazne i pokažu kajanje i sram zbog počinjenih zlodjela.

Jedan od najvažnijih uslova za pomirenje u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini je pravda za žrtve rata. Mnogi ratni zločinci su uhapšeni i osuđeni na Haškom tribunalu ili Sudu za ratne zločine u Bosni i Hercegovini, za zločine koje su počinili tokom rata, ali su mnogi još na slobodi. Simmel (1955[1908], str. 121-122) argumentira kako je praštanje neophodno da bi se postiglo pomirenje. Slika koja se dobija kroz analiziranje ovih priča pokazuje da je lakše oprostiti nekome ko se nalazi u zatvoru radi svojih zlodjela.

Pomirenje putem komisije za istinu, gdje počinitelji priznaju svoja krivična djela, je alternativni metod pravnom kažnjavanju (kao npr. u Južnoj Africi i Ruandi). Komisija se zasniva na ideji da počinitelj pokaže svoj osjećaj kajanja i sramote (Braithwaite, 2006[1989], str. 69-107; Christie, 2004, str. 92-100). Cilj rada komisije nije da se osudi kriminalac nego da mu se omogući izlaz time što će prikazati kajanje i sramotu radi svojih postupaka i da mu se tako 'oprosti'. Ali i ovdje postoji jasan uslov, a to je počiniteljevo izbjegavanje pravnog gonjenja i eventualne kazne svojim učestvovanjem na komisiji za istinu. Intervjuisanim osobama se nije svidjelo to što bi učesnici komisije za istinu izbjegli kažnjavanje, naprotiv intervjuisani sumnjaju da bi ovaj pristup vodio ka pomirenju.

U pričama o pomirenju naglašava se kako se počinitelji sada srame (ili bi se trebali sramiti) a pripisuje im se isključujuća sramota radi stigmatiziranja (sramota koja rezultira isključenjem počinitelja iz zajednice). Na ovaj se način osuđuje i zlodjelo a i pojedinac se prikazuje kao zločinac koji je izgubio pravo biti član zajednice. Moguće je da ova vrsta srama, kada se pojedini počinitelji 'žrtvuju' da bi se postiglo pomirenje između grupa, predstavlja primjer pomirenje na makro-razini.

Prema optužnici Radovana Karadžića i Ratka Mladića, zločini počinjeni u sjeverozapadnoj Bosni su kvalificirani kao genocid (Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT). Svi intervjuisani u ovoj studiji su doživjeli i preživjeli rat u sjeverozapadnoj Bosni. Suočavanje sa prošlošću, pitanje pomirenja i oprosta u situacijama kada se društvo suočava sa posljedicama genocida, etničkog čišćenja i masovnih zločina se mora paralelno posmatrati na institucijskom i individualnom nivou. Pitanje poricanja genocida i etničkog čišćenja od strane institucija u Republici Srpskoj (gdje najveći dio sjeverozapadne Bosne sada administrativno pripada) izuzetno je bitno za buduće analize 'pomirenja i nepomirljivosti' u Bosni i Hercegovini (upoređi o *poricanju genocida* u Bosni i Hercegovini sa Bećirević, 2010). Veoma je važno analizirati kontekst konfliktnog odnosa

političkih elita prema ovom pitanju, a posebno institucionalnom poricanju genocida i etničkog čišćenja od strane vlasti u Republici Srpskoj koja svoju egzistenciju temelji baš na seriji ratnih zločina počinjenih u Prijedoru, Ljubiji kao i drugim gradovima u Bosni i Hercegovini (Bassiouni i Manikas, 1994; Greve i Bergsmo, 1994; Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT; Bećirević, 2010). Politčka i društvena stvarnost u okviru koje se poriče genocid utiče negativno najviše na one koji su preživjeli ove zločine, ali i na buduće generacije u čije ime su počinjeni zločini (na osnovu izjava osumnjičenih i osuđenih, Case No.: IT-97-24-T; Case No.: IT-99-36-T; Case No.: IT-09-92-PT; Case No.: IT-95-5/18-PT).

Interesantno pitanje, koje se nije moglo odgovoriti u ovom članku, je koja su ograničenja kod raznih modela internacionalnih tribunala i komisija za istinu poslije rata (poslije serije zločina u ratu). U tom smislu smatram da se sociologija i kriminologija mogu pozabaviti sa disfunkcionalnostima kod oba ova procesa. Drugi interesantni aspekt ovog problema koji se nije mogao ispitati u ovoj studiji je to kako će se različiti učesnici u procesu pomirenja ponašati u budućnosti. Koja će se važnost dati pitanju pomirenja u bosanskohercegovačkom društvu? Treće interesantno pitanje koje za služuje detaljnu analizu je kako društvo i institucije adresiraju problem pomirenja. Ovaj društveni i institucionalni segment, i refleksije na pojedince iz etničkih skupina u Bosni i Hercegovini je dotaknut u mojoj studiji ali po mom mišljenju zahtjeva detaljniju analizu u budućnosti.

Literatura

- Åkerström, M., Jacobsson, K., i Wästerfors, D. (2004). Reanalysis of Previously Collected Material. U: Seale, C., Gobo, G., Gubrium, F. J., i Silverman, D. (ur.) *Qualitative research Practice: Concise paperback Edition* (str. 314-327). SAGE Publications.
- Applegate, E. (2012). Reimagining the Swallow and the Toad: Narrating Identity and Reconciliation in Postgenocide Rwanda. *Research in African Literatures*, 43 (1), 70-88.
- Arendt, H. (1998[1958]). *The Human Condition*. University of Chicago Press.
- Basic, G. (2005). *War and Crime. Definitions of Crime in a Bosnian Post-War Society*. Network for Research in Criminology and Deviant Behavior 2005:2.
- Basic, G. (2007). *Would I Grill Lamb with You? Reconciliation and Implacability in Stories of Former Prison-Camp Detainees*. Network for Research in Criminology and Deviant Behavior 2007:2.
- Basic, G. (2013). Rituals in the concentration camp. Rejection, morals and adaptation in the narratives from former inmates stories in Bosnia. *Statsvetenskaplig tidskrift*, 115 (3), 225-243.
- Basic, G. (2014). Competition for victimhood in stories of survivors from the Bo-

snian war. *Tidsskrift for samfundsforskning*, 55 (2), 203-228.

- Basic, G. (2015). 'Reconciliation Narratives of Survivors from War in Bosnia and Herzegovina'. U: Venkat, P. and Bharath, B. M. (ur). *Some Aspects of Community Empowerment and Resilience*. Allied Publishers Pvt. Ltd.
- Basic, G. (In Press). 'Stories of Sexualized War Violence after the Bosnian war', u: Platzer, M. (ur.) *Femicide. A Global Issue That Demands Action. Volume III*. The Academic Council on the United Nations System (ACUNS).
- Basic, G. (In Press). 'Victimhood, Forgiveness and Reconciliation: in Stories of Bosnian War Survivors'. *Forgiveness: Social Significance, Health Impact and Psychological Effects*. Hauppauge: Nova Science Publishers, Inc.
- Bassiouni M. C. and Manikas M. P. (1994). *The policy of ethnic cleansing*. Annex IV. Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I). New York: United Nations.
- Becirevic, E. (2010). The Issue of Genocidal Intent and Denial of Genocide: A Case Study of Bosnia and Herzegovina. *East European Politics and Societies*, 24 (4), 480-502.
- Bernard, J. (1950). Where Is the Modern Sociology of Conflict?. *American Journal of Sociology*, 56 (1), 11-16.
- Blumer, H. ([1986]1969). *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. University of California Press.
- Borneman, J. (2003). Why Reconciliation? A Response to Critics. *Public Culture*, 15 (1), 199-208.
- Braithwaite, J. (2006). Rape, Shame and Pride. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*. Supplement (7), 2-16.
- Braithwaite, J. (2006[1989]). *Crime, Shame and Reintegration*. University Press.
- Broz, S., Kain, L. and Elias-Bursac, E. (2005). *Good People in an Evil Time: Portraits of Complicity and Resistance in the Bosnian War*. Other Press LLC.
- Broz, S. (2008). Civil courage: Good people in an evil time, building and promoting resilience. *African Health Sciences*, 8 (S), 36-38.
- Case No.: IT-09-92-PT. Fourth Amended Indictment and Schedules of Incidents in Case of Ratko Mladić. 16 December 2011. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-95-5/18-PT. Third Amended Indictment in Case of Radovan Karadžić. 27 February 2009. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). Case No.: IT-97-24-T. Judgment in Case of Milomir Stakic. 31 July 2003. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Case No.: IT-99-36-T. Judgment in Case of Radoslav Brdjanin. 1 September 2004. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY).
- Cehajic, S., Brown, R., i Castano, E. (2008). Forgive and Forget? Antecedents and Consequences of Intergroup Forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology*, 29 (3), 351-367.

- Christie, N. (2004). *A suitable amount of crime*. Routledge.
- Christie, N. (2005). Restorative and retributive justice in the context of war and war crimes. *Temida*, 8 (2), 27-32.
- Collins, R. (1992). *Sociological Insight. An introduction to non-obvious sociology*. Oxford University Press.
- Court of Bosnia and Herzegovina (2014). *Cases before Section for War Crimes*. Sarajevo: Court of Bosnia and Herzegovina (<http://www.sudbih.gov.ba/?opcija=predmeti&jezik=e>, 20141107).
- Delpla, I. (2007). In the Midst of Injustice: The ICTY from the Perspective of some Victim Associations. Xavier, B., Elissa, H., and Ger, D. (ur.) *The new Bosnian mosaic: Identities, memories and moral claims in a post-war society*. Ashgate Press.
- Derrida, J. (2004). *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. Routledge.
- Dimitrijevic, N. (2010). Moral knowledge and mass crime: A critical reading of moral relativism. *Philosophy & Social Criticism*, 36 (2), 131-156.
- Durkheim, É. ([1964]1893). *The Division of Labour in Society*. Free Press.
- Ericsson, K. (2011). Rape, love and war - personal or political?. *Theoretical criminology*, 15 (1), 67- 82.
- Gangas, S. (2004). Axiological and normative dimensions in Georg Simmel's philosophy and sociology: a dialectical interpretation incommensurability of forms and totality. *History of the Human Sciences*, 17 (4), 17-44.
- Garfinkel, H. (1984[1967]). *Studies in Ethnomethodology*. Prentice Hall.
- Greve, H. S. i Bergsmo, M. G. (1994). *The Prijedor report*. Annex V. Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to security council resolution 780 (1992). S/194/674/ Add. 2 (Vol. I). New York: United Nations.
- Hagan, J. i Levi, R. (2005). Crimes of War and the Force of Law. *Social Forces*, 83 (4): 1499-1534.
- Hatzfeld, J. (2005a). *Life Laid Bare: The Survivors in Rwanda Speak* and *Machete Season: The Killers in Rwanda Speak*. OTHER press. Hatzfeld, J. (2005b). *Machete Season: The Killers in Rwanda Speak*. Farrar, Straus and Giroux.
- Hatzfeld, J. (2008). Together Again. *The Paris Review* 186, 87-114.
- Holstein, J. A. i Gubrium, J. F. (1995). *The active interview*. Qualitative Research Method Series 37. Sage.
- Hutchison, E. and Bleiker, R. (2008). 'Emotional Reconciliation: Reconstituting Identity and Community after Trauma'. *European Journal of Social Theory*, 11 (3), 385-403.
- ICTY (2014a). The Cases. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (<http://www.icty.org/action/cases/4>, 20141107).
- ICTY (2014b). Judgement List. Haag: International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (<http://www.icty.org/sections/TheCases/JudgementList>, 20141107).
- Janover, M. (2005). The Limits of Forgiveness and the Ends of Politics. *Journal of Intercultural Studies*, 26 (3), 221-235.

- Jansen, S. (2002). The violence of memories: local narratives of the past after ethnic cleansing in Croatia. *Rethinking History*, 6 (1), 77-93.
- Jansen, S. (2007). Remembering with a difference: clashing memories of Bosnian conflict in everyday life. Xavier, B., Elissa, H. and Ger, D. (ur.) *The new Bosnian mosaic: Identities, memories and moral claims in a post-war society* (193-208). Ashgate Press.
- Karanja, M. (2011). The Necessary Conditions for Post-Conflict Reconciliation. *Conflict Trends*, 4, 20-27.
- Klain, E. and Pavic, L. (2002). Psychotrauma and reconciliation. *Croatian medical journal*, 43 (2), 126-137.
- Massey, G., Hodson, R. and Sekulić, D. (1999). Ethnic Enclaves and Intolerance: The Case of Yugoslavia. *Social Forces*, 78 (2), 669-693.
- Millar, G. (2012). Our brothers who went to the bush: Post-identity conflict and the experience of reconciliation in Sierra Leone. *Journal of Peace Research*, 49 (5), 717-729.
- Osiel, M. (2000). *Mass Atrocity, Collective Memory and the Law*. Transaction Publishers.
- Potter, J. (2007[1996]). *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. Sage Publications.
- Ricœur, P. (2004[2000]). *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press.
- Sampson, L. S. (2003). From Reconciliation to Coexistence. *Public Culture*, 15 (1), 181-186.
- Schaap, A. (2006) The Proto-politics of Reconciliation: Lefort and the Aporia of Forgiveness in Arendt and Derrida. *Australian Journal of Political Science*, 41 (4), 615-630.
- Simmel, G. (1955[1908]). *Conflict and The Web Of Group-Affiliations*. The free Press.
- Simpson, R. L. (1955). Simmel. The Web of Group-Affiliations (Book Review). *Social Forces*, 34 (1), 183-184.
- Skjelsbæk, I. (2007). *Voicing Silence: A Political Psychological Analysis of the Aftermath of the Bosnia-Herzegovinan War Rapes*. Ph.D dissertation. Norwegian University of Science and Technology in Trondheim.
- Steflja, I. (2010). Identity crisis in post-conflict societies: the ICTY's role in defensive nationalism among the Serbs. *Global Change, Peace & Security*, 22 (2), 231-248.
- Teitel, R. G. (2002). *Transitional Justice*. Oxford University Press.
- Wohl, J. A. Michael, Hornsey, J. M., and Bennett, H. S. (2012). Intergroup Forgiveness and the Role of Primary and Secondary Emotions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102 (2), 306-322.

Biografija

Goran Bašić je postdoktorski istraživač na Odjelu za Sociologiju, Lund Univerziteta u Švedskoj. Njegovo istraživanje uključuje terenski rad u Bosni i Hercegovini, pisao je članke o poslijeratnom društvu i izvršio evaluaciju jednog projekta vezanog za njegu maloljetnih delinkvenata. Bašićeva disertacija "When collaboration becomes a struggle. A sociological analysis of a project in the Swedish juvenile care" zasniva se na etnografskom materijalu.

Momentalno prikuplja empirijski materijal za analizu suradnje između granične policije i obalne straže u zemljama baltičkog regiona.